

# معرفت شناسی

دکتر محمد کزازه‌های پسین

محمد حسین زاده

انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

۱۳۹۴

سرشناسه	:	حسین زاده محمد
عنوان و نام پدیدآور	:	معرفت‌شناسی؛ د. علیرضا گزاره‌های پسین / محمد حسین زاده.
مشخصات نشر	:	قم: مؤسسه آموزش عالی امام خمینی (ره) انتشارات، ۱۳۹۴.
مشخصات ظاهری	:	۴۸۸ص.
فروست	:	کاوشی در ژرفای معرفت‌شناسی؛ ۵۰
شابک	:	۹۷۸-۹۶۴-۴۱۱-۹۴۵-۳
وضعیت فهرست‌نویسی	:	فیا.
یادداشت	:	کتابنامه: ص. ۴۴۷-۴۶۹؛ همچنین به صورت کرویس.
یادداشت	:	نمایه.
موضوع	:	شناخت (فلسفه اسلامی)
موضوع	:	شناخت (فلسفه)
رده‌بندی کنگره	:	BBR۵۵ / م۶-۵۴
رده‌بندی دیویی	:	۱۸۹/۱
شماره کتاب‌شناسی ملی	:	۱۸۹۹۸۲۱



۱۱۷۲

فلسفه-۱۶۲

۱۳۹۴-۳۷

شمارهٔ ردیف

شمارهٔ موضوعی

### ■ معرفت‌شناسی در قلمرو گزاره‌های پسند

● مؤلف: محمد حسین زاده

● ناشر: انتشارات مؤسسهٔ آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)

● چاپ: نگارش

● نوبت و تاریخ چاپ: اول، تابستان ۱۳۹۴

● شمارگان: ۱۰۰۰

● قیمت: ۲۰۰۰۰ تومان

● دفتر مرکزی: قم، خیابان شهید، کوی ممتاز، پلاک ۳۸

● تلفن و نمابر: ۰۲۵-۳۷۷۴۳۳۲۶

● شعبه مؤسسه امام خمینی (ره): قم، بلوار امین، بلوار جمهوری اسلامی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)

● تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۳۶۲۹

● آفتاب پنهان: ۰۹۱۹۲۵۱۱۰۳۶

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۴۱۱-۹۴۵-۳

کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است

۱۶ ..... مقدمهٔ معاونت پژوهش

۱۹ ..... مقدمهٔ نگارنده

### فصل اول: نگاهی گذرا به پناگروی ویژهٔ متفکران مسلمان

۲۷ ..... مقدمه

۲۹ ..... گزاره‌ها یا تصدیقات پایه و شمار آنها

۳۲ ..... گزاره‌ها یا تصدیقات بدیهی

۳۴ ..... تعریف بدیهی

۳۶ ..... بدیهیات اولیه و ثانویه

۳۶ ..... شمار بدیهیات ثانویه

۳۷ ..... ملاک بداهت

۳۹ ..... نتیجه‌گیری

### بخش اول: مبانی یا گزاره‌های پایه‌پسین

#### فصل دوم: حسیات یا گزاره‌های پایهٔ حسی

۴۷ ..... مقدمه

۴۸ ..... تعریف محسوسات یا مشاهدات

۵۳ ..... گوناگونی گزاره‌های حسی

۵۶ ..... مشکلات بدیهی یا مبدأ دانستن گزاره‌های پایهٔ پسین

۵۶	نقد بدیهی یا مبدأ دانستن حسیات
۵۶	اشکال اول: خطای حواس
۵۷	بررسی
۵۹	اشکال دوم: جزئی بودن حسیات
۶۱	بررسی
۶۸	اشکال سوم: دائمی و ثابت نبودن حسیات
۷۰	بررسی
۷۳	اشکال چهارم: عدم دستیابی به یقین بالمعنی‌الخاص از راه حواس
۷۵	بررسی
۷۷	اشکال پنجم: ناتوانی در معرفت به تحقق خارجی محسوس از راه حواس
۷۸	بررسی
۷۹	اشکال ششم: ناسمق نشدن رابطه تولیدی میان حسیات
۸۰	بررسی
۸۱	برآیند اشکال‌های مطرح شده
۸۲	بررسی
۸۳	تفسیر یقین در گزاره‌های پایه پسین
۸۵	نتیجه‌گیری
<b>فصل سوم: تجربیات (۱): گزاره‌های تجربه‌ای در نگاه منطق و فلسفه اسلامی</b>	
۸۹	مقدمه
۹۰	پیشینه
۹۳	تعریف تجربیات
۹۶	تمایز تجربه و استقرا
۹۸	بدهت گزاره‌های تجربی
۹۸	نقد بدهت و یقینی بودن مجربات
۹۹	اشکال اول
۱۰۰	بررسی
۱۰۲	اشکال دوم
۱۰۲	بررسی

۱۰۶	اشکال سوم
۱۰۷	بررسی
۱۰۸	اشکال چهارم
۱۰۹	اشکال پنجم
۱۱۰	اشکال ششم
۱۱۱	اشکال هفتم
۱۱۴	اشکال هشتم
۱۱۵	اشکال در یک نگاه
۱۱۷	اعتبار معرفت‌شناختی تجربیات
۱۱۸	راه‌حل ابتکاری سهیم در
۱۱۹	نتیجه‌گیری
۱۲۱	پیوست [۱]
<b>فصل چهارم: تجربیات (۳) گزاره‌های تجربی از نگاه فلسفه علوم تجربی معاصر</b>	
۱۲۵	مقدمه
۱۳۳	ضدواقع‌گرایان
۱۴۰	ویتگنشتاین؛ منشأ دیدگاه‌های نسبی‌انگار
۱۴۱	ویتگنشتاین متأخر
۱۴۱	۱. نظریه کاربردی معنا
۱۴۲	۲. نحوه‌ها یا سبک‌های زندگی
۱۴۳	۳. بازی‌های زبانی
۱۴۴	۴. گریزناپذیری تفسیر، تعبیر و چارچوب‌های ذهنی
۱۴۴	۵. موجه ساختن باورها از راه متن یا سیاق
۱۴۹	چالش میان واقع‌گرایی و ضد واقع‌گرایی
۱۵۰	معرفت‌شناسی گزاره‌های تجربی؛ رویکردی پسین یا پیشین
۱۵۱	۱. نگاه یا رویکرد پسین
۱۵۱	۲. نگاه یا رویکرد پیشین
۱۵۳	تمایز میان فلسفه علوم تجربی و معرفت‌شناسی گزاره‌های تجربی
۱۵۵	نتیجه‌گیری

فصل پنجم: حدسیات در اندیشه اسلامی

۱۶۱	.....	مقدمه
۱۶۲	.....	پیشینه
۱۶۷	.....	تعریف حدسیات
۱۶۹	.....	حقیقت یا چیستی حدس
۱۷۲	.....	طبقه‌بندی تجربه‌های عرفانی از نگاه عارفان مسلمان
۱۷۳	.....	کشف صوری یا مثالی
۱۷۴	.....	کشف معنوی
۱۷۵	.....	حاشا؛ منبع معرفت
۱۷۶	.....	تمایز حدس از الهام
۱۷۷	.....	تمایز حدس از شکر
۱۷۹	.....	تمایز حدس و تجربه
۱۸۰	.....	وجه اول
۱۸۲	.....	وجه دوم
۱۸۴	.....	وجه سوم
۱۸۵	.....	وجه چهارم
۱۸۷	.....	تقسیم حدسیات به یقینی و ظنی
۱۸۸	.....	بدهات حدسیات
۱۸۹	.....	اشکال اول
۱۹۳	.....	اشکال دوم
۱۹۴	.....	اشکال سوم
۱۹۴	.....	اشکال چهارم
۱۹۶	.....	اعتبار معرفت‌شناختی حدسیات
۱۹۷	.....	نتیجه‌گیری

فصل ششم: متواترات در اندیشه اسلامی

۲۰۱	.....	مقدمه
۲۰۲	.....	پیشینه

۲۱۱	تعریف متواترات
۲۱۴	شرایط اعتبار خبر متواتر
۲۲۳	اعتبار عدد در خبر متواتر
۲۲۴	خبر متواتر؛ تولیدکننده معرفت یا انتقال‌دهنده آن
۲۲۵	نوعی یا شخصی بودن یقین در متواترات
۲۲۷	یقینی بودن گزاره‌های متواتر و بداهت آنها
۲۲۸	نقد یقینی بودن متواترات یا بداهت آنها
۲۲۸	اشکال این: ناممکن بودن علم‌آوری دلیل نقلی
۲۲۹	بررسی
۲۳۱	اشکال دوم: تفریب‌پذیر بودن متواترات
۲۳۲	بررسی
۲۳۲	اشکال سوم: ابتدای متواترات
۲۳۲	بررسی
۲۳۳	معنای علم یا یقین در متواترات
۲۳۴	اعتبار معرفت‌شناختی متواترات
۲۳۴	دیدگاه منطق‌دانان ارسطویی
۲۳۵	دیدگاه ابتکاری شهید صدر
۲۳۷	نتیجه‌گیری

### بخش دوم: معیار صدق گزاره‌های پسین

	فصل هفتم: معیار صدق گزاره‌های پسین؛ ۱. راه‌حل مبتنی بر ارتباط بین گزاره و واقع
۲۴۳	مقدمه
۲۴۳	شاخصه‌های میناگروی
۲۴۵	میناگروی از نگاه متفکران مسلمان
۲۴۸	راه‌حل برگزیده و معرفت‌های غیر یقینی
۲۴۹	شرح معضل
۲۵۱	راه‌حل‌های متصور در پاسخ به معضل اعتبار معرفت‌شناختی
۲۵۲	اعتبار و کاشفیت ذاتی یقین



۲۵۴	اعتبار معرفت‌های دینی
۲۵۷	اعتبار معرفت‌های غیردینی
۲۵۸	نقد
۲۶۰	نتیجه‌گیری
	<b>فصل هشتم: معیار صدق گزاره‌های پسین؛ ۲. راه‌حل مبتنی بر ارتباط گزاره و مدرک</b>
۲۶۵	مقدمه
۲۶۶	راه‌حل ابتکاری شهید صدر
۲۶۸	مرحله اول: توالد موضوعی
۲۶۹	مرحله دوم: توالد ذاتی
۲۷۵	توالد ذاتی و گزاره‌های حسی
۲۷۷	پیامدهای منهدم‌کننده
۲۷۸	چیستی ذاتی در روش نرنس
۲۸۱	چیستی احتمال
۲۸۶	بررسی و نقد
۲۹۰	نتیجه‌گیری

### بخش سوم: معرفت‌جهان محسوس و دیگران

#### فصل نهم: معرفت ما در جهان خارج یا محسوس

۲۹۷	مقدمه
۲۹۸	پیشینه
۳۰۳	دیدگاه‌ها
۳۰۵	چیستی جهان خارج
۳۰۷	۱. خارج به معنای واقعیت‌های خارج از ذهن
۳۰۷	۲. خارج به معنای اعیان یا واقعیت‌های خارجی مغایر ما
۳۰۷	۳. خارج به معنای اشیا یا واقعیت‌های محسوس مادی
۳۰۸	۴. خارج به معنای اعیان یا واقعیت‌های محسوس فارغ از ویژگی‌هایی
۳۰۸	تمایز اصطلاح دوم و چهارم
۳۱۲	دیدگاه برگزیده

۳۱۳	۱. حضوری یا حصولی بودن معرفت به جهان محسوس
۳۱۶	۲. ادراک حسی مفید تصدیق است یا تنها تصور؟
۳۱۸	۳. بدیهی یا نظری بودن علم به جهان محسوس
۳۲۱	مبادی تصدیقی استدلال برگزیده
۳۲۱	۱. میناگروی
۳۲۱	۲. بدیهیات اولیه
۳۲۱	۳. اصل اتناع اجتماع نقیضین
۳۲۲	۴. اصلا علیت
۳۲۲	۵. اعتبار برهان
۳۲۳	۶. وجدانیات
۳۲۳	۷. علم حضوری
۳۲۴	استدلال بر تحقق جهان خارج
۳۲۵	نخستین تقریر استدلال بر تحقق جهان محسوس
۳۳۰	تقریری دیگر از استدلال بر تحقق جهان محسوس
۳۳۷	راهبردی نو در حل مسئله
۳۳۸	نتیجه گیری
۳۴۱	پیوست‌ها
۳۴۱	[۱] شهید مطهری و معرفت ما به جهان خارج
۳۴۵	[۲] استدلال‌های ملاصدرا بر تحقق جسم

### فصل دهم: معرفت ما به دیگر اذهان

۳۴۹	مقدمه
۳۵۱	پیشینه
۳۵۵	بدیهی یا نظری بودن معرفت ما به دیگر اذهان
۳۵۶	۱. استدلال از راه تمثیل
۳۵۷	۲. استدلال از راه بهترین تبیین
۳۵۹	راهبرد ویژه ویتگنشتاین در نقد استدلال‌ها
۳۶۱	زبان خصوصی و امتناع آن از نگاه ویتگنشتاین

۳۶۷	..... بررسی
۳۷۶	..... اندیشه اسلامی و استدلال بر تحقق دیگر اذهان
۳۷۶	..... ۱. استدلال از راه اصل علیت
۳۷۷	..... ۲. استدلال از راه علم حضوری و ویژگی‌های آن
۳۸۰	..... بررسی و نقد
۳۸۲	..... راهبرد شهید صدر
۳۸۳	..... نتیجه‌گیری
۳۸۵	..... پیوست [۱]

### بخش چهارم: صعود و رجوع معرفتی در گستره قضایا

۳۸۹	..... نیم‌نگار
	..... فصل یازدهم: چگونگی صعود معرفتی در محدوده تصدیقات یا قضایا
۳۹۳	..... مقدمه
۳۹۶	..... روند صعود معرفتی از راه استدلال
۳۹۶	..... شیوه‌های رایج استدلال
۳۹۷	..... ۱. استدلال مباشر
۴۰۲	..... ۲. استدلال غیرمباشر یا حجت
۴۰۳	..... حضری یا غیرحضری بودن گونه‌های استدلال غیرمباشر
۴۰۴	..... استقلال شیوه‌های سه‌گانه استدلال
۴۰۶	..... گونه‌های قیاس
۴۰۶	..... ۱. اقسام قیاس به لحاظ محتوا
۴۰۷	..... ۲. اقسام قیاس به لحاظ صورت
۴۱۱	..... صعود معرفتی از راه استقرا
۴۱۳	..... نحوه ارتباط میان قضیه پایه و گزاره مبتنی بر آن
۴۲۰	..... صعود معرفتی از طریق راه‌های بدیل
۴۲۱	..... دلیل رد یا ابطال‌کننده
۴۲۳	..... بررسی و ارزیابی
۴۲۵	..... نتیجه‌گیری

فصل دوازدهم: الگویی دربارهٔ چگونگی ارجاع معرفتی

۴۲۹	.....	مقدمه
۴۳۳	.....	چگونگی ارجاع گزاره‌های نظری به بدیهی
۴۴۲	.....	نتیجه‌گیری
۴۴۴	.....	پیوست [۱]
۴۴۷	.....	منابع
۴۴۷	.....	فارسی و عربی
۴۶۵	.....	انگلیسی
۴۷۱	.....	نمایه‌ها

## مقدمهٔ معاونت پژوهش

حقیقت اصیل‌ترین، جاودانه‌ترین و زیباترین راز هستی و نیاز آدمی است که سلسلهٔ مؤمنان، عالمان صادق چه جان‌ها که در راه آن نباخته، و جاهلان و باطل‌پرستان چه نواده‌ها و ترفندها که برای محو و مسخ آن نساخته‌اند. چه تلخ‌واقعیتی است مظلومیت حقیقت که چه شیرین‌حقیقتی است این واقعیت که در مصاف همیشگی حق و باطل، حق بر بلند و سرفراز است و باطل از بین‌رفتنی و نگونسار. این والا و بالانشینی حقیقت. گذشته از سرشت حق، وام‌دار کوشش‌های خالصانه و پایان‌ناپذیر حقیقت‌جویانی است که در عرصهٔ نظر و عمل کمر همت محکم بسته و از دام و دانهٔ دنیا رسته‌اند، و در این میان نقش و تأثیر ادیان و پیامبران الهی، و به‌ویژه اسلام و پیامبر اکرم ﷺ و جانشینان رحمت و گرامی او ﷺ، برجسته‌ترین است. دانشمندان نام‌آور شیعه رسالت خطیر و عظیم خویش را بهره‌گیری از عقل و نقل و غوص در دریای معارف قرآن و برگرفتن نورهٔ ناب حقیقت از سیرهٔ آن پیشوایان و عرضهٔ آن به عالم بشری و دفاع جانانه در برابر هجوم ظلمت‌پرستان حقیقت‌گریز دانسته و در این راه دیده‌ها سوده و جان‌ها فرسوده‌اند. اکنون در عصر بحران معنویت که دشمنان حقیقت و آدمیت هر لحظه با تولید و انتشار فزون از شمار آثار نوشتاری و دیداری و به‌کارگیری انواع ابزارهای پیشرفتهٔ سخت‌افزاری و نرم‌افزاری در عرصه‌های گوناگون برای سیطره بر جهان می‌کوشند، رسالت حقیقت‌خواهان و اندیشمندان حوزوی و دانشگاهی، به‌ویژه عالمان دین، بس عظیم‌تر و سخت‌دشواری‌تر است.

در جهان تشیع، پژوهشگران حوزوی در علوم فلسفی و کلامی، تفسیری و حدیثی، فقهی و اصولی و نظایر آن کارنامه درخشانی دارند، و تأملات ایشان بر تارک پژوهش‌های اسلامی می‌درخشد. در زمینه علوم طبیعی و تجربی و فناوری‌های جدید نیز پژوهشگران ما تلاش‌هایی چشمگیر کرده، گام‌هایی نویدبخش برداشته و به جایگاه درخور خویش در جهان نزدیک شده‌اند، و می‌کوشند تا با مالیت‌های روزافزونشان مقام شایسته خویش را در صحنه علمی بین‌المللی باریابند. ولی در قلمرو پژوهش‌های علوم اجتماعی و انسانی تلاش‌های دانشمندان این مرز و بوم آن‌گونه که شایسته نظام اسلامی است به بار ننشسته و آنان گاه به ترجمه و اقتباس نظریات بگران بسنده کرده‌اند. در این زمینه کمتر می‌توان رد پای ابتکارات و به‌ویژه حرایت‌های برخاسته از مبانی اسلامی را یافت و تا رسیدن به منزلت مطلوب راهی طولانی، پرجالش در پیش است. از این رو، افزون بر استنباط، استخراج، تفسیر و تبیین آموزه‌های دینی و سازمان‌دهی معارف اسلامی، کاوش در مسائل علوم انسانی و اجتماعی از دیدگاه اسلامی و تبیین آنها از مهم‌ترین اهداف و اولویت‌های مؤسسات علمی به‌ویژه مراکز پژوهشی حوزه‌های علمیه است.

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی\* در پرتو تأییدات رهبر کبیر انقلاب اسلامی و حمایت‌های بی‌دریغ خلف صالح وی، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای «مدظله‌العالی» از آغاز تأسیس بر اساس سیاست‌ها و اهداف ترسیم‌شده از سوی حضرت آیت‌الله محمدتقی مصباح یزدی «دامت‌برکاته» به امر پژوهش‌های علمی و دینی اهتمام داشته و در مسیر برآوردن نیازهای فکری و دینی جامعه، به پژوهش‌های بنیادی، راهبردی و کاربردی پرداخته است. معاونت پژوهش مؤسسه برای تحقق این مهم، افزون بر برنامه‌ریزی و هدایت دانش‌پژوهان و پژوهشگران،

در زمینه نشر آثار محققان نیز کوشیده و بحمدالله تاکنون آثار ارزنده‌ای را در حد توان خود به جامعه اسلامی تقدیم کرده است.

کتاب پیش روی، پژوهشی است در قلمرو معرفت‌شناسی گزاره‌های پسین و مباحث قابل طرح در این حوزه، به‌ویژه مسئله معیار صدق آنها، که با تلاش پژوهشگر ارجمند، جناب حجت‌الاسلام والمسلمین آقای محمد حسین زاده نگارش یافته است. معاونت پژوهش از مؤلف محترم صمیمانه سپاسگزاری می‌کند و بوقت روزافزون ایشان را از خداوند متعال خواستار است.

معاونت پژوهش

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

www.ketab.ir

## مقدمه نگارنده

با نام و یاد پروردگار علیم و آفریدگار حکیم، و حمد و شکر او، و تقدیم شایسته ترین دروژها به پیشگاه اشرف انبیا و خاتم پیامبران الهی، حضرت محمد ﷺ، و جانشینان خاصش ﷺ، به ویژه خاتم اوصیا، حضرت بقیة الله الاعظم، روحی لتراب مقدمه الفداء.

نوشتار پیش رو، پژوهش سه سلسله معرفت شناختی در قلمرو تصدیقات یا قضایای پسین به شیوه ای مسئله محور، رای اینکه جایگاه پژوهش مزبور در میان گونه های معرفت شناسی و رویکردهای متفاوت از روشن شدن، بایسته است به مهم ترین رویکردها در معرفت شناسی، نظری کنیم. اما این رویکردها را می توان در نمودار یا نظامی جامع طبقه بندی کرد؛ زیرا یا مقیدند به قلمرو ویژه ای از معرفت بشری اختصاص دارند، یا چنین نیستند و مطلق اند. بدین سان، می توان آنها را این گونه طبقه بندی کرد:

### ۱. رویکردهای مقید

مهم ترین رویکردهای مقید بدین قرارند:

معرفت شناسی دینی؛

معرفت شناسی عرفانی؛

معرفت شناسی در قلمرو گزاره های اخلاقی، که بخش گسترده ای از دانش

فلسفه اخلاق بدان اختصاص دارد؛



معرفت‌شناسی ناظر به گزاره‌های علوم طبیعی (مجموعه یا دست‌کم بخش گسترده‌ای از فلسفه علوم تجربی)؛  
معرفت‌شناسی ناظر به گزاره‌های علوم انسانی (مجموعه یا دست‌کم بخش گسترده‌ای از فلسفه علوم اجتماعی)؛  
معرفت‌شناسی ریاضی یا معرفت‌شناسی ناظر به قلمرو گزاره‌های ریاضی.

## ۲ رویکردهای مطلق

مهم‌ترین رویکردهای مطلق عبارت‌اند از:  
رویکرد هستی‌شناختی-کلامی اسلامی؛  
رویکرد مدرن (مبتنی بر فلسفه دکارت)؛  
رویکرد فلسفه تحلیلی (زبان کشورهای انگلیسی‌زبان)؛  
رویکردهای مبتنی بر فلسفه تلمود، نظیر هرمنوتیک فلسفی، پدیدارشناسی، نقدگروی، ساختارگروی و معرفت‌شناسی فمینیستی؛  
مرگ معرفت‌شناسی؛  
معرفت‌شناسی‌های طبیعت‌گرایانه، همچون معرفت‌شناسی طبیعی‌شده، معرفت‌شناسی تکاملی و...؛  
نظام‌ها یا مکتب‌های معرفت‌شناختی در فلسفه اسلامی همچون مشاء، اشراق و حکمت متعالیه.

رویکردهای عام مزبور، با وجود تمایزهای فاحش، در طرح بسیاری از مسائل کلیدی و بنیادی معرفت‌شناسی مشترک‌اند که برخی از آنها بدین شرح‌اند: امکان شناخت، حقیقت صدق، معیار صدق، و راه‌ها یا منابع معرفت. از این‌رو، می‌توان مجموعه‌ای از آن مباحث را به گونه‌ای مسئله‌محور بررسی کرد؛ چنان‌که می‌توان به

شیوه‌ای مکتب‌محور، رویکرد‌محور یا شخص‌محور نیز بدان‌ها پرداخت. بدین‌سان، گرچه کاوش در مسائل معرفت‌شناسی از راه بررسی هریک از رویکردها، مکتب‌ها یا صاحب‌نظران ممکن است، طرح و بررسی دیدگاه‌های همه اشخاص، گرایش‌ها، رویکردها و مکتب‌های معرفت‌شناختی زمانی بسیار زیاد می‌طلبد. بر این اساس، بهترین گزینه این است که مسائل بنیادی مشترک میان مکتب‌ها و رویکردها را به گونه‌ای جامع و فراگیر مطرح کنیم، سپس با گزینش نظریه درست و اثبات منطقی آن، وضعیت نظریه بی‌مقابل روشن می‌شود؛ و از همین رهگذار، موضع ما در برابر بسیاری از اشخاص، مکتب‌ها، نظریه‌ها و رویکردهای معرفت‌شناختی آشکار می‌گردد.

نگارنده، افزون بر پاره‌ای پژوهش‌های تطبیقی در مباحث معرفت‌شناسی و بررسی تطبیقی برخی رویکردها،<sup>۱</sup> با توجه به رویکرد متفکران مسلمان، کلان‌طرحی با عنوان «کاوشی در ژرفای معرفت‌شناسی»، که بیش‌ترین مباحث و مسائل معرفت‌شناسی را دربرمی‌گیرد، تهیه، و سپس بر پایه آن مجموعه‌ای را آماده کرده است. در این مجموعه، با انتخاب گزینه درست در هر مسئله و اثبات متقن و منطقی آن، وضعیت نظریه‌های بدیل و نیز موضع ما در برابر آنها آشکار می‌گردد. کتاب منابع معرفت‌دو، دوم، کتاب معرفت بشری؛ زیرساخت‌ها - که به بحث دربار، حبریم حضوری و مفاهیم یا زیرساخت‌های معرفت بشری اختصاص یافته - دفتر سوم، و کتاب مؤلفه‌ها و ساختارهای معرفت بشری؛ تصدیقات یا قضایا دفتر چهارم از این مجموعه است.<sup>۲</sup>

۱. حاصل مطالعه و پژوهش تطبیقی در رویکرد مبتنی بر فلسفه تحلیلی، کتاب پژوهشی تطبیقی در معرفت‌شناسی معاصر است که در آن، پس از شرح اصلی‌ترین مسائل این رویکرد و مقایسه‌اش با رویکرد متفکران مسلمان، به بررسی و ارزیابی آن پرداخته‌ایم.

۲. افزون بر دو طرح مزبور، مجموعه جامع و فراگیر دیگری که در آن اصلی‌ترین مباحث و مسائل بنیادی معرفت‌شناسی دینی طرح شده، آماده شده است. کتاب معرفت لازم و کافی در دین نخستین دفتر آن مجموعه است و کتاب معرفت دینی؛ عقلانیت و منابع دفتر دوم آن و کتاب نگاهی معرفت‌شناختی به وحی الهام، تجربه دینی، عرفانی و فطرت دفتر سوم آن مجموعه است.

نوشتار پیش رو، که بیشتر<sup>۱۰</sup> تصدیقات یا گزاره‌های پسین را با نگاهی معرفت‌شناختی وامی‌کاود، بخشی از این کلان‌طرح و دفتر پنجم از این مجموعه است. گرچه لازم است به این نوشتار و فصل‌های دوازده‌گانه‌اش نگاهی گذرا کنیم، از آنجاکه در قسمت نتیجه‌گیری، چکیده هر فصل را نیز آورده‌ایم، طرح دوباره آن، بیش از آنچه مطرح شد، ضرورت ندارد. در اینجا تنها دورنمایی از چهار بخش کتاب<sup>۱۱</sup> که در بردارنده فصل‌های یادشده است، ارائه می‌کنیم.

در بخش اول، مبادی یا گزاره‌های پایه پسین یا تجربی را، که بنا بر استقرا عبارت‌اند از محاسبات، تجربیات، حدسیات و متواترات، در چند فصل پژوهیده، بررسی می‌کنیم. راه‌حل ویژه اندیشمندان مسلمان و دیگر متفکران همسو با آنان را درباره ارزیابی معرفت‌شناختی این دسته مبادی یا گزاره‌های پایه، و بدیهی یا نظری بودن آنها را طرح و ترسیم می‌کنیم. در واقع بناگروی ویژه متفکران مسلمان را در گستره گزاره‌های پسین یا تجربی می‌کاویم. در ادامه، مهم‌ترین نقدهای مطرح‌شده درباره هر دسته از مبادی و پایه‌های مزبور را بیان می‌کنیم و به ارزیابی می‌نشینیم و سرانجام راه‌حل این نوشتار را عرضه می‌کنیم.

در بخش دوم، در دو فصل، به دشوارترین و مهم‌ترین مسئله معرفت‌شناسی در گستره گزاره‌های پسین می‌پردازیم و معیار صدق گزاره‌های پسین را تبیین و بررسی می‌کنیم. در فصل هفتم راه‌حل مبتنی بر ارتباط میان گزاره و واقع را درباره همه گزاره‌ها و معرفت‌های غیریقینی بالمعنی‌الاصح، از جمله گزاره‌های پایه پسین، تبیین و ارزیابی می‌کنیم و در فصل هشتم، بنا بر این فرض که راه‌حل پیش‌گفته

۱۰ کاربرد این قید از این روست که مباحث بخش چهارم این نوشتار، افزون بر گزاره‌های پسین، شامل گزاره‌های

پیشین نیز می‌شود.

برای احراز صدق همه آن گزاره‌ها بی‌اعتبار است و کارایی ندارد، می‌کوشیم راه‌حلی را با تکیه بر راهبرد ارتباط گزاره با مُدرک و فاعل شناسا بیابیم.

در بخش سوم، علم انسان به جهان خارج یا واقعیت‌های محسوس و معرفت به دیگر اذهان را، که از مهم‌ترین مباحث معرفت‌شناسی در عصر کنونی‌اند، در دو فصل تبیین و بررسی می‌کنیم. در فصل نهم، مبحث علم به جهان خارج را، پس از بیان چستی آن، راه‌بردی مبتنی بر ارتباط میان گزاره و واقع و امی‌کاویم و برهانی را با تقریری نوین اقامه می‌کنیم؛ چنان‌که راهبرد ارتباط گزاره با مُدرک و فاعل شناسا را نیز کانون توجه قرار داده، معتقدیم با تکیه بر آن نیز می‌توان مشکل را گشود و برهانی برای حل مسئله زبور عرضه کرد. در فصل دهم، پس از بیان تمایز مسئله معرفت به دیگر اذهان با علم انسان به جهان خارج، راه‌حل‌ها و استدلال‌هایی را که در سنت فلسفی مغرب‌زمین برای اثبات معرفت ما به دیگر اذهان عرضه شده، بررسی و ارزیابی می‌کنیم. سپس با کاوش در سنت فلسفه اسلامی و بر پایه آموزه‌های متقن آن، به‌رغم اینکه این مبحث مستقلاً طرح و بررسی نشده است، خواهیم دید که می‌توان دو گونه راه‌حل و استدلال برای رفع این معضل عرضه کرد.

در بخش چهارم به بحث درباره صعود و ارجاع معرفتی می‌پردازیم. این دو مبحث به گزاره‌های پسین اختصاص ندارند، بلکه شامل گزاره‌های پیشین نیز می‌شوند. از آنجاکه صعود و ارجاع معرفتی از مهم‌ترین مباحث معرفت‌شناسی‌اند، لازم است - هرچند گذرا - بدان‌ها نظر کنیم. از این‌رو پس از اتمام مباحث اختصاصی معرفت‌شناسی گزاره‌های پسین، در فصل یازدهم، به اختصار شیوه‌های رایج صعود معرفتی را مرور، و بسندگی آنها و نیز روش‌های بدیلی را که برای صعود عرضه شده است ارزیابی می‌کنیم، و سرانجام در فصل آخر، به ارجاع

معرفتی که چهره‌ای دیگر از مبحث صعود معرفتی است، می‌پردازیم و الگویی درباره چگونگی ارجاع نظری به بدیهی به دست می‌دهیم.

در پایان، بر خود لازم می‌دانم از استاد فرهیخته و حکیم فرزانه، حضرت آیت‌الله مصباح یزدی، که همواره مرهون الطاف و راهنمایی‌های ایشان بوده‌ام، صمیمانه تشکر و سپاسگزاری کنم. همچنین از برادر ارجمند و دانشمند، استاد عبدالرسول عبودیت که بخش‌هایی از این نوشتار را به دقت مطالعه کردند و نکات سرمان را یادآور شدند و نیز از همه کسانی که این جانب را در این راه یاری رساندند، به ریزه معارفت محترم پژوهش مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، مدیر محترم تدوین متون، کارکنان این مدیریت، سروراستار ارجمند، جناب آقای علیرضا حاجی که با دقتی تحسین‌برانگیز نوشتار را پیراستند، و مسئولان انتشارات، تشکر می‌کنم.

محمد حسین زاده

۱۳۹۳/۶/۱۲